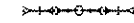

ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
(επιμέλεια)

ΛΟΥΣΒΙΤΣ.
ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΚΑΙ Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ

*Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές
και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗ

δη τους. Αφήνω την αρκετά ενδιαφέρουσα πλευρά τού τί συγκαλύπτεται συνήθως πίσω από το δήθεν απόλυτο δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης, ακόμη και για τους δολοφόνους της ελευθερίας της σκέψης, της ελευθερίας διακίνησης των ιδεών και των ίδιων των φορέων τους.

Νομίζω, όμως, ότι οποιοσδήποτε διεκδικεί να υπερασπίζεται αυτό το δικαίωμα των νεοναζιστών –εδώ μπορείτε να βάλετε χουντικών, ρατσιστών, φασιστών κτλ.– δηλαδή, να διαδίδουν τα ψεύδη τους, πρέπει προηγουμένως να έχει αποδείξει ότι έχει υπερασπιστεί και διαδώσει την αλήθεια για το έγκλημα, για τον αφανισμό εκατομμυρίων ανθρώπων, για τον ανείπωτο και ανεξίτηλο πόνο όσων επέζησαν και όσων θυμούνται.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Επίκουρος Καθηγήτρια Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Ναζισμός: Το γεγονός.

Θεωρητικές προσεγγίσεις και ζητήματα ερμηνείας

Η εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Χίτλερ έγινε με γρήγορους ρυθμούς αμέσως μετά τον διορισμό του ως Καγκελαρίου από τον πρόεδρο της Αυτοκρατορίας Paul von Hindenburg (Απρίλιος 1925), στο τέλος του Ιανουαρίου 1933, όταν ήταν επικεφαλής μιας κυβέρνησης συνασπισμού στην οποία το κόμμα των ναζί (NSDAP) δεν εκπροσωπείτο παρά από δύο μέλη, τον Wilhelm Frick και τον Hermann Göring. Όλοι οι άλλοι υπήρξαν άνθρωποι της δεξιάς, όπως και στην κυβέρνηση του Kurt von Schleicher, του τελευταίου πριν από τον Χίτλερ Καγκελαρίου, που εκτελέστηκε το 1934. Το προεδρικό διάταγμα της 4ης Φεβρουαρίου 1933 περιόριζε ήδη την ελευθερία της έκφρασης, νομιμοποιούσε ορισμένες μορφές λογοκρισίας και απαγόρευε τις συγκεντρώσεις και τις διαδηλώσεις. Η αντικομμουνιστική υστερία επρόκειτο να κορυφωθεί στο τέλος του Φεβρουαρίου, όταν η πυρκαγιά στο Ράιχσταγκ έδωσε το πρόσχημα για την εφαρμογή μέτρων εκτάκτου ανάγκης, προορισμένων να αποτρέψουν επικείμενο κομμουνιστικό πραξικόπημα. Το διάταγμα «για την άμυνα του λαού και του κράτους», κατήργησε τις βασικές ελευθερίες. Μαζικές συλλήψεις κομμουνιστών και άλλων αντιπολιτευόμενων αριστερών ακολούθησαν και η Βουλή που είχε συγκροτηθεί μετά τις εκλογές του Νοεμβρίου 1932 διαλύθηκε. Μετά τις εκλογές του Μαρτίου 1933, στις οποίες το ναζιστικό κόμμα εξασφάλισε το 43,9% των ψήφων και οι εθνικιστές το 8%, η Βουλή παραχώρησε στην κυβέρνηση του Χίτλερ το δικαίωμα να νομοθετεί για μία τετραετία. Όλοι οι παρόντες βουλευτές, και αυτοί του Zentrum (κόμμα των Καθολικών) ψή-

φισαν έτσι υπέρ της αναθεώρησης του Συντάγματος (23 Μαρτίου 1933).

Οι ναζί έφθασαν στην εξουσία διά της εκλογικής οδού, εκμεταλλευόμενοι τα σφάλματα και τους κακούς υπολογισμούς των παραδοσιακών ελίτ, σε μια συγκυρία ισχυροποίησης των εχθρών της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, συγκροτώντας καθεστώς μέσω μιας «επανάστασης εκ των άνω». Το καθεστώς αυτό εφάρμοσε μια πολιτική τιμωρίας και εγκλεισμού για όλους όσους δεν ήταν «καλοί πολίτες» και είχαν διαφθαρεί από το δημοκρατικό σύστημα. Η μυστική αστυνομία που εγκαταστάθηκε στην Πρωσία, η Γκεστάπο –και ανάλογης διάρθρωσης αστυνομίες, σταδιακά, και σε άλλα κρατίδια–, ανέλαβε έτσι την πρόληψη των πολιτικών εγκλημάτων, με τη δικαιοδοσία να εγκλείει τους υπόπτους σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως ή αλλού, δίχως να απολογούνται ενώπιον της δικαστικής αρχής. Οι προληπτικές συλλήψεις και η καταφυγή στη «θεραπεία μέσω της εργασίας» για τους εγκληματίες, τους μέθυσους και τους αλήτες θεωρούνταν ως τρόποι προώθησης της επιστροφής στην τάξη και της αποκατάστασης των δοκιμαζόμενων γερμανικών αξιών. Τα συνδικάτα διαλύθηκαν, κάηκαν τα βιβλία των «μη Γερμανών» συγγραφέων στις πανεπιστημιακές πόλεις, το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) ετέθη εκτός νόμου, ενώ τα άλλα κόμματα διαλύθηκαν τους επόμενους μήνες. Ο νόμος της 14ης Ιουλίου, που απαγόρευε τη σύσταση κομμάτων άλλων από το NSDAP, εγκαινίαζε το καθεστώς του μοναδικού κόμματος. Τον επόμενο χρόνο, στα αιματηρά γεγονότα του Ιουνίου 1934, εξοντώθηκαν όχι μόνον τα SA, τα τάγματα εφόδου, με την αιτιολογία της προδοσίας –ενώ εκτελέστηκε ο ηγέτης τους και προσωπικός φίλος του Χίτλερ, Ernst Röhm–, αλλά και συντηρητικοί πολιτικοί, κατά την Kristallnacht (Νύχτα των κρυστάλλων) στις 30 Ιουνίου, ενώ οι εθνικιστές και οι συντηρητικοί που είχαν στηρίξει τον Χίτλερ κατά την άνοδό του στην εξουσία το 1933, θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να τον χειραγωγήσουν, δεν εξέφρασαν τότε σοβαρές διαφωνίες.

Το κράτος του Χίτλερ, το Führerstaat, όπως τιτλοφόρησε, το 1987, το βιβλίο του ο ιστορικός Norbert Frei, είχε ήδη σχηματισθεί. Στη ναζιστική Γερμανία, η κατάργηση των πολιτικών ελευθεριών γίνεται γρήγορα, πολύ ταχύτερα απ' ό,τι στην Ιταλία, όπου η φασιστικοποίη-

ση του καθεστώτος συντελείται σταδιακά. Επιπροσθέτως, η πυρηνική θέση την οποία κατέχει ο βιολογικός ρατσισμός στην ιδεολογία του εθνικοσοσιαλισμού, το νέο ιδανικό της φυλής-κοινότητας και το μαξιμαλιστικό πρόγραμμα επιθετικής ιμπεριαλιστικής επέκτασης, που νομιμοποιήθηκε με φυλετικούς και εθνικο-δαρβινιστικούς όρους, έχουν οδηγήσει σε ερμηνείες που τον ταξινομούν ως αποκλίνοντα ή μη πραγματικό φασισμό (Zeev Sternell), ή στον χαρακτηρισμό του ως του μόνου ολοκληρωτικού καθεστώτος (Juan Linz).

Αλλά και η σύγκριση μεταξύ ναζισμού και σταλινισμού, που βρίσκεται στη βάση του προβληματισμού κλασικών ερμηνευτικών προσεγγίσεων της θεωρίας του ολοκληρωτισμού, είναι ενδεικτική της ριζοσπαστικότητας που αποδόθηκε στον ναζισμό έναντι του ιταλικού φασισμού. Το στρατοπεδικό σύμπαν και ο τρόμος αποτελούν, μεταξύ άλλων, μείζονα στοιχεία της σύγκρισης στο έργο της Άρεντ, από το οποίο ωστόσο απουσιάζει η διάκριση μεταξύ της εργασίας υπό συνθήκες δουλείας ενός γκούλαγκ και της γενοκτονίας φυλετικού τύπου ενός Άουσβιτς, ή εκείνης μεταξύ στρατοπέδου συγκεντρώσεως και στρατοπέδου εξοντώσεως.¹ Με τα άρθρα του, που στα μέσα της δεκαετίας του 1980 πυροδότησαν το Historikerstreit (διαμάχη των Γερμανών ιστορικών), και με το βιβλίο του *Der europäische Bürgerkrieg* (1987), ο Ernst Nolte υπαινισσόταν ότι η «φυλετική γενοκτονία» των ναζί υπήρξε αντίδραση στην «ταξική γενοκτονία» των μπολσεβίκων.² Η σύγκριση του ναζισμού και του σταλινισμού ενέχει, σύμφωνα με τον Ian Kershaw, ιδιαίτερη σημασία για τη μελέτη του να-

1. Χρήση της ίδιας σύγκρισης έγινε, επίσης, στο παράδειγμα των Carl J. Friedrich και Zbigniew Brzezinski, που ανήκε πολιτικά στην κυρίαρχη προσέγγιση των αμερικανικών κοινωνικών επιστημών, την επηρεασμένη από τον φονξιοναλισμό του Parsons. Το ερμηνευτικό αυτό μοντέλο επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί στη Γερμανία από τον Carl-Dietrich Bracher και στη Γαλλία από τον Raymond Aron. Εξάλλου, ο Καθολικός συντηρητικός φιλόσοφος Eric Voegelin χρησιμοποίησε τις έννοιες της «κοσμικής θρησκείας» και της «ιδεοκρατίας», για να επισημάνει τις συγγενείες των δύο καθεστώτων. Κοσμική θρησκεία (secular religion/religion civique) χαρακτήρισε ο George Mosse, το 1975, τον ναζισμό.

2. Βλ. Σχετικά, Ian Kershaw, «Nazisme et stalinisme. Limites d' une comparaison», *Le Débat*, αρ. 89, Μάρτιος-Απρίλιος 1996, σ. 177-189 και ειδ. 179.

ξισμού, γιατί αναδεικνύει τη μοναδικότητά του. Ο Kershaw θεωρεί αξιωματικής σημασίας το συστατικό το πλέον ευδιάκριτο της ιδιαιτερότητας του ναζισμού, ότι δηλαδή κανένα άλλο καθεστώς δεν είχε ως κεντρικό στόχο τη συστηματική εξόντωση όλων των μελών μιας εθνικής ομάδας –ανδρών, γυναικών και παιδιών– επειδή αποτελούσαν μέρος μιας φυλής που είχε χαρακτηριστεί ως υποδεέστερη.³

Εντούτοις, το κοινωνικό δεν βρίσκεται στο επίκεντρο των θεωρητικών προσεγγίσεων περί ολοκληρωτισμού· σύμφωνα με αυτές άλλωστε, τα όρια μεταξύ κράτους και κοινωνίας στα ολοκληρωτικά καθεστάτα τείνουν να καταργηθούν. Ο Frei, στον οποίο έγινε αναφορά παραπάνω, εκπροσωπούσε, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, τη νέα γενιά των ιστορικών που ασχολήθηκαν με τον ναζισμό, εξίσου όμως και με τους Γερμανούς. Ας σημειωθεί, ωστόσο, παρενθετικά ότι σε νεότερες μελέτες, που δεν αμφισβητούν τη νομιμότητα της εμπειρικής σύγκρισης, δεν απουσιάζει η διάσταση της κοινωνικής απόκρισης στην ιδεολογική κυριαρχία, ο βαθμός αφομοίωσης, δηλαδή, της γερμανικής και της ρωσικής κοινωνίας. Επιχειρείται, με άλλα λόγια, από ιστορικούς του ναζισμού και του σταλινισμού να καταδειχθεί ότι τα αντίστοιχα καθεστάτα στηρίζονταν σε μία κοινωνική συναίνεση.

Ο Robert Gellately, μεταξύ των εκπροσώπων της άποψης για τη συναινετική δικτατορία, υποστηρίζει, στο βιβλίο του *Backing Hitler* (Οξφόρδη 2001), ότι οι πολίτες αποδέχθηκαν το νέο καθεστώς στη Γερμανία μέσα σε λίγους μήνες από την ανάρρηση του Χίτλερ στην πρωθυπουργία. Ρευστή μάλλον παρά μορφοποιημένη, η συναίνεση, συνδεδεμένη άρρηκτα με τον εξαναγκασμό, δεν αμφισβητήθηκε, κατά τη γνώμη του, ποτέ. Ο Καναδός ιστορικός έχει εκφράσει εξάλλου τη συμφωνία του με την άποψη των Ian Kershaw και Detlev Peukert ότι η δημοτικότητα του Χίτλερ υπήρξε ένα από τα βασικά στηρίγματα του καθεστώτος και, ειδικότερα, με την άποψη του τελευταίου ότι

3. Ian Kershaw, «Retour sur le totalitarisme. Le nazisme et le stalinisme dans une perspective comparative», *Esprit*, αρ. 218, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1996, σ. 101-121 και ειδ. 113-114. Βλ επίσης, Henry Rousso, «La légitimité d' une comparaison empirique», στο Henry Rousso (επιμ.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Editions Complexe, Παρίσι 1999, σ. 11-36 και ειδ. σ. 29.

η λαϊκή επευφημία του ηγέτη εξέφραζε μια αποδοχή βάσης της πλειονότητας του πληθυσμού. Παραπέμπει επίσης στην πρόσφατη δουλειά του Alf Lüdtke, που μελέτησε τα γράμματα των στρατιωτών, για να δείξει ότι αυτοί αποδέχονταν ευχαρίστως τον ηγέτη και τους στόχους του: να αποκαταστήσει το μεγαλείο του Ράιχ και να καθαρίσει το κοινωνικό και πολιτικό σώμα από τα ξένα στοιχεία.⁴ Επίσης, στο βιβλίο του *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (Νέα Υόρκη και Οξφόρδη 1992), ο Omer Bartov, εξετάζοντας, μεταξύ άλλων, τη σχέση παράδοσης και νεοτερικότητας στη Βέρμαχτ, τη συνάφεια μεταξύ πειθαρχίας στη μάχη και νομιμοποίησης της εγκληματικότητας και το ερώτημα αν η Βέρμαχτ κατέστη εντέλει όργανο στα χέρια του Χίτλερ, εξέφρασε την άποψη περί των δεσμών μεταξύ του στρατού, του καθεστώτος και της κοινωνίας.⁵

Ο Eric Johnson, εξάλλου, κάνοντας γόνιμη χρήση χιλιάδων αυθεντικών φακέλων της Γκεστάπο και άλλου υλικού, έδειξε ότι εκατοντάδες χιλιάδες Γερμανοί έδρασαν με τη θέλησή τους ως καταδότες-κατάσκοποι και συμμετείχαν ενεργητικά στο έγκλημα. Με τα περιορισμένα της έσοδα, η Γκεστάπο δεν είχε παρά να στηριχθεί στον αστικό πληθυσμό ως πηγής πληροφοριών, οι οποίες σπανίως προέρχονταν από πληρωμένους πληροφοριοδότες. Τα κίνητρα υπήρξαν πολλά και ποικίλα: αγανακτισμένοι γείτονες, πικραμένοι συγγενείς και δυσσαρεστημένοι συνάδελφοι στην εργασία χρησιμοποιούσαν τον μηχανισμό της μυστικής αστυνομίας για να τακτοποιήσουν τα προσωπικά τους μικρο-οφέλη. Η μελέτη αυτή, με τη βοήθεια ενός πλούσιου εμπειρικού υλικού, προτείνει μια σύνθετη εξήγηση και δείχνει τη σχηματικότητα της παλαιότερης διάκρισης μεταξύ δύο στρατοπέδων, των τυφλών οπαδών του Φύρερ και των θυμάτων του τρόμου που επέβαλε το ναζιστικό καθεστώς.⁶ Πενήντα χρόνια πριν,

4. Robert Gellately, *Avec Hitler. Les Allemands et leur Führer* (μτφρ. Pierre-Emmanuel Dauzat), Flammarion, Παρίσι 2003, σ.13-22 και passim.

5. Βλ. σχετικά, Omer Bartov, «Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich», *Journal of Modern History*, αρ. 63, Μάρτιος 1991, σ. 44-60 και ειδ. σ. 60.

6. Βλ. σχετικά, Eric A. Johnson, *The Nazi Terror. The Gestapo, Jews, and Ordinary Germans*, John Murray, Λονδίνο 1999, σ. 15, 21.

σημειώνει ο συγγραφέας, υποθέταμε ότι το βασικό όργανο του τρόμου, η Γκεστάπο, υπήρξε παντογνώστης και παντοδύναμη. Στη δεκαετία του 1990, οι θεωρητικοί του ναζισμού υποστηρίζουν ότι ήταν σχετικά αδύναμη και εξαρτημένη από τις πληροφορίες που τις παρείχαν με τις καταγγελίες τους οι πολίτες. Τούτο ίσχυε εν μέρει και η συγκεκριμένη μελέτη προσκομίζει περαιτέρω στοιχεία προς την κατεύθυνση αυτή. Εντούτοις, θεωρεί ότι οι νέες προσεγγίσεις του ναζιστικού τρόμου υπερέβαλλαν, υπερτονίζοντας τον ρόλο των καθημερινών Γερμανών τόσο, ώστε αρχίζει να χάνεται από τον ορίζοντά μας το γεγονός ότι ο τρόμος δεν θα είχε υπάρξει εάν δεν τον είχε θέσει σε κίνηση η ηγεσία των ναζί και η Γκεστάπο, η αποτελεσματικότητα της οποίας παραγνωρίζεται ενίοτε εντελώς και συγχωρούνται οι αξιωματούχοι της εξαιτίας της «πληθωρικής» ενοχοποίησης που γίνεται σε βάρος τους.⁷

Βεβαίως, η πλέον γνωστή και αμφισβητούμενη, κυρίως από τους επαγγελματίες ιστορικούς, εργασία για την κοινωνική συναίνεση είναι το βιβλίο του Daniel Goldhagen (*Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Νέα Υόρκη 1996), στο οποίο τονίζεται ο ρόλος του αντισημιτισμού μακράς διάρκειας ως στοιχείου καθοριστικού αυτής της συναίνεσης. Στη συγκεκριμένη μελέτη, η σημασία της μετά το 1933 περιόδου υποβαθμίζεται, όπως και ο ρόλος του Χίτλερ, που καθίσταται ο υποκινητής ενός προϋπάρχοντος ρατσιστικού αντισημιτισμού.

Το ζήτημα των παραγόντων που συνέβαλαν στη δημιουργία αυτής της συναίνεσης διχάζει τους ιστορικούς του ναζισμού. Εξάλλου, η έννοια της συναινετικής δικτατορίας συμπλέκεται, όπως είδαμε, με το ζήτημα του αντισημιτισμού και του ρόλου που διαδραμάτισε η προσωπικότητα του Χίτλερ. Ο Gellately θεωρεί ότι η αποδοχή ή η ανοχή που έδειξε η γερμανική κοινωνία απέναντι στον Χίτλερ και τη δικτατορία δεν οικοδομήθηκαν στον αντισημιτισμό, που σε έναν πρώτο χρόνο παρέμεινε διακριτικός, όχι μόνον εξαιτίας των συνεπειών

7. Στο ίδιο, σ. 19-20 και σ. 497 για τη βιβλιογραφία τη σχετική με το θέμα της ύπαρξης αντίστασης (*Widerstand*) ή ήσσονος σημασίας πράξεις μη συμμόρφωσης στις αρχές των Ναζί (*resistenz* [νεολογισμός]).

που θα είχε στην οικονομική ανάκαμψη η εφαρμογή μέτρων εναντίον των Εβραίων, αλλά και γιατί η πλειονότητα της γερμανικής κοινωνίας δεν είχε αναπτύξει τόσο βαθιά εχθρικά αισθήματα έναντι των Εβραίων όσο αυτά που διακατείχαν τον Χίτλερ και τους ναζί. Εξάλλου, στις αφίσες που χρησιμοποιήθηκαν έως το 1933, οι κυριότεροι στόχοι ήταν τα πολιτικά κόμματα, που είχαν ταυτιστεί με την ήττα, την επανάσταση του 1918 και τη Βαϊμάρη. Πριν από την ψήφο στη Βουλή, ο Χίτλερ διακήρυξε ότι το πρόγραμμά του υπερέβαινε την εξόντωση των κομμουνιστών, την επανεγκατάσταση του λαού στην εργασία και την αποκατάσταση της Γερμανίας στην Ευρώπη, ορίζοντας ως στόχους του, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία μιας «αληθούς κοινότητας του λαού» και την «ηθική κάθαρση του πολιτικού σώματος».⁸ Αλλά και ο Johnson διαπιστώνει ότι πριν από την πρόωπη της νομικής επίθεσης εναντίον των Εβραίων, με τους νόμους της Νυρεμβέργης τον Σεπτέμβριο του 1935, σχετικά λίγοι Εβραίοι είχαν βρεθεί αντιμετώπι με την αστυνομία και τα δικαστήρια. Ακόμη και μετά το 1935, η πλειονότητα των Γερμανο-Εβραίων δεν κατηγορήθηκε ποτέ για παράνομη δράση. Η δίωξη των Εβραίων κατέστη αληθινή μετά τη *Νύχτα των μεγάλων μαχαιριών*, τον Νοέμβριο του 1938. Πολλοί Εβραίοι⁹ εστάλησαν στο Νταχάου και η πολιτική της αναγκαστικής μετανάστευσης γενικεύθηκε. Ακόμη και κορυφαίοι ναζί αξιωματούχοι καταδίκασαν τις ταραχές και επεσήμαναν τη ζημιά που υπέστησαν οι γερμανικές εξωτερικές σχέσεις με τον διωγμό που εξαπέλυσε ο Γκέμπελς.¹⁰

8. Gellately, *ό.π.*, σ. 25-27.

9. Ως καθαροί Εβραίοι ορίστηκαν, σύμφωνα με τη νομοθεσία του Νοεμβρίου 1935, εκείνοι που είχαν τουλάχιστον τρεις Εβραίους προπάτορες, αν και, κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, μπορούσαν να θεωρηθούν ως τέτοιοι και Εβραίοι με μόνον δύο Εβραίους προγόνους, που, υπό κανονικές συνθήκες, αποτελούσαν μια άλλη κατηγορία, τους *Mischlinge*, ανθρώπους με μεικτή καταγωγή, εβραϊκή και άρια. Η θέση των τελευταίων υπήρξε επισφαλής, παρότι οι περισσότεροι επέζησαν του Ολοκαυτώματος. Βλ. σχετικά, Johnson, *ό.π.*, σ. 106.

10. Johnson, *ό.π.*, σ. 93, 98, 106, 122.

Ο Goldhagen στο βιβλίο του –το οποίο κέρδισε το μεγάλο κοινό προσφέροντας ενδεχομένως, με τη συνολική ενοχοποίηση του γερμανικού λαού, έναν τρόπο απενοχοποίησης, ιδιαίτερα στη γενιά εκείνη που δεν είχε βιώσει το γεγονός– δεν αναλύει τον αντισημιτισμό με επιχειρήματα εξίσου πειστικά με εκείνα του George Mosse, που ιχνηλατεί τις αρχές του αντισημιτισμού στη *völkisch* ιδεολογία, δίχως να μεριμνά για την οριοθέτηση της προναζιστικής από τη ναζιστική περίοδο.¹¹ Πεπεισμένος προθεσιακός αυτός (*intentionalist*), πίστευε ότι οι ναζί ηγέτες διαπνέονταν εξαρχής από τη βούληση να εξοντώσουν τους Εβραίους.

Η αδυναμία όμως του βιβλίου του Goldhagen βρίσκεται, σύμφωνα με τη γνώμη του François Furet, στη σχεδόν ανύπαρκτη πολιτική διάσταση του Ολοκαυτώματος, αφού ο συγγραφέας δεν συνεκτίμησε το γεγονός ότι οι καθημερινοί Γερμανοί χειραγωγήθηκαν από τον Χίτλερ και τον μηχανισμό των ναζί: αν η βούληση της εξόντωσης των Εβραίων ήταν εγγεγραμμένη στις προθέσεις των Γερμανών, τότε ο Χίτλερ δεν υπήρξε παρά ένας τυχαίος καταλύτης. Είναι ακριβώς αυτή η ιεράρχηση των παραγόντων που οδήγησαν στο Ολοκαύτωμα η οποία κάνει τη διαφορά της ανάλυσης του Goldhagen από εκείνη του Christopher Browning.¹²

Ζητήματα που σχετίζονται με τους παράγοντες οι οποίοι κατέστησαν δυνατή την καταστροφή των Εβραίων της Ευρώπης ήγειραν

11. Ας σημειωθεί ότι το βιβλίο του George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*, Νέα Υόρκη 1964, μελετούσε με όρους πολιτισμού τον αντισημιτισμό, σε μία περίοδο κατά την οποία τα σημαντικά βιβλία του ιστορικού Martin Broszat και του κοινωνιολόγου Ralf Dahrendorf έθιγαν μόνον ακροθιγώς το ζήτημα των Εβραίων και της καταστροφής τους.

12. Βλ. σχετικά, François Furet, «Goldhagen: un livre séduisant par ses défauts», *Commentaire*, αρ. 77, Άνοιξη 1997, σ. 197-199. Ο Furet αναφέρεται στο βιβλίο του Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Νέα Υόρκη 1992, ενός από τους πρώτους κήσορες του Goldhagen. Για την καυτή συζήτηση που άνοιξε στις ΗΠΑ με αφορμή το βιβλίο αυτό, ο Johnson, ό.π., σ. 496, παραπέμπει στην οργισμένη ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Goldhagen και των, καθιερωμένων ως ειδικών του Ολοκαυτώματος, Omer Bartov και Christopher Browning (*New Republic*, 10-2-1997).

ο Raul Hilberg και η Hannah Arendt¹³ και, πρόσφατα, ο David Wyman και ο Norman Filkenstein. Ο τελευταίος παρατηρούσε ότι τις πρώτες δεκαετίες μετά το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου το ζήτημα δεν απασχολούσε ούτε τους Γερμανούς ούτε τους Αμερικανούς ούτε ακόμη και τους Εβραίους διανοούμενους της Αμερικής, που ακολουθούσαν πολιτική συμβιβασμού. Όταν η Άρεντ εξέδωσε το βιβλίο της *Eichman in Jerusalem* το 1963, υπήρχαν δύο μόνον σχετικές μελέτες στα αγγλικά: του Gerald Reitlinger, *The Final Solution* και του Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Η κατάσταση άλλαξε, κατά τη γνώμη του, μετά τον Αραβοϊσραηλινό πόλεμο, τον Ιούνιο του 1967.¹⁴ Ο Wyman εξετάζει τη συμπεριφορά των Η.Π.Α. και των Συμμάχων τα χρόνια του πολέμου, που δεν ήταν διατεθειμένοι να δράσουν αποφασιστικά. Τα δομικά προβλήματα της αμερικανικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1930, η ανεργία, ο περιορισμός της μετανάστευσης εξαιτίας του αυτοχθονισμού, καθώς και ο αντισημιτισμός, είχαν διαμορφώσει την πολιτική του Ρούσβελτ και του Κογκρέσου.¹⁵

Αν πιστεύσουμε τον Ian Kershaw, οι συντηρητικές ελίτ δεν είχαν απομακρυνθεί ουσιαστικά από τον Χίτλερ στις αρχές του 1936, παρά τις αντικαπιταλιστικές τάσεις που αισθάνονταν ότι υπήρχαν στο κόμμα, τις επιθέσεις στις χριστιανικές εκκλησίες, την αυταρχική συμπεριφορά των κομματαρχών. Αν μάλιστα προσθέσουμε και όσα βίωναν οι περισσότεροι Γερμανοί ως κατορθώματα στην εξωτερική πολιτική, που τους τροφοδοτούσαν με εθνική υπερηφάνεια –επανεξοπλισμός και κήρυξη γενικής επιστράτευσης τον Μάρτιο του 1935, επαναστρατιωτικοποίηση της Ρηνανίας το 1936–, η συσπείρωση του

13. Σχετικά με τη «συνεργασία» των Εβραίων στην ίδια τους την εξόντωση, βλ. Hannah Arendt, *Eichmann a Jérusalem. Rapport sur la banalité du mal* (μτφρ. Anne Guérin), Gallimard, Παρίσι 1966, σ. 26 και *passim*.

14. Norman G. Finkelstein, *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, Verso, Λονδίνο 2000, σ. 12-15.

15. David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews: America and the Holocaust, 1941-1945* (εισαγωγή: Elie Wiesel), The New Press, Νέα Υόρκη 1998, σ. 5.

λαού γύρω από τον ηγέτη του ήταν μεγάλη.¹⁶ Παρότι ο Χίτλερ δεν ήθελε να συσχετισθεί δημοσίως με τη μεγάλη αντισημιτική εκστρατεία του 1938, η απροκάλυπτη βία τού πογκρόμ του Νοεμβρίου είχε εγκριθεί απ' αυτόν και, ούτως ή άλλως, αναμείχθηκε ενεργά στη διαμόρφωση της αντιεβραϊκής πολιτικής μετά τη *Νύχτα των κρυστάλλων*.¹⁷ Ο αντισημιτισμός του ήταν άλλωστε έκδηλος από τα δύο βιβλία του και τους λόγους του της προηγούμενης δεκαετίας, παρότι δεν μίλησε ρητά για φυσική εξόντωση. Η πρώτη γραπτή αναφορά του Χίτλερ στους Εβραίους είναι από το 1919, όπου σε μία επιστολή (16-9) κάνει λόγο για την υπονομευτική σε βάρος των εθνών και μολυσματική δράση τους. Διέκρινε επίσης δύο τύπους αντισημιτισμού, τον συγκινησιακό και εκείνον που, στηριζόμενος στη λογική (*vernunft*), αντιμετώπιζε με θεσμικά μέσα το πρόβλημα.¹⁸ Ο κατεξοχήν δήμιος ήταν, σύμφωνα με τον Raul Hilberg, ο Αδόλφος Χίτλερ.¹⁹ Και όταν το ενδιαφέρον του ήταν επικεντρωμένο αλλού, όπως στη στρατηγική του πολέμου το 1940, κάποιοι άλλοι, όπως τα Es Es, νομιμοποιούσαν τη δράση τους στο «όραμα» του Χίτλερ. Το πρόγραμμα της εξόντωσης των ανιάτων τέθηκε σε εφαρμογή μετά από εντολή του. Εξόλλου, με την ιδεολογική ριζοσπαστικοποίηση και την έξαρση της βαρβαρότητας που σημειώνεται με την έναρξη του πολέμου –ο Kershaw θεωρεί την «εθνική κάθαρση» στην Πολωνία ως το πεδίο άσκησης για την «τελική λύση»–, το καθεστώς παραβίαζε τη νομιμότητα που είχε επιβάλει.²⁰

Πέρα από την προσωπική θέληση του Φύρερ, ο μύθος τού ηγέτη είναι ένα συστατικό στοιχείο του φασισμού γενικότερα κι ένας από τους πιο δημοφιλείς μύθους του μεσοπολέμου, δίχως αυτό να ση-

16. Ian Kershaw, *Χίτλερ 1936-45. Νέμεσις*, μτφρ. Γρηγόρης Ν. Κονδύλης, Scripta, Αθήνα 2005³, σ. XXXI, XXXIII.

17. Στο ίδιο, σ. 136.

18. Βλ. σχετικά Eberhard Jäckel, *Hitler idéologue* (μτφρ. Jacques Chavy), Gallimard, Παρίσι 1973 (γερμ. έκδ. 1969), σ. 63 επ.

19. Raul Hilberg, *Exécuteurs, victimes, témoins. La catastrophe juive 1933-1945*, μτφρ. Marie-France de Paloméra, Gallimard, Παρίσι 1994 (αμερικ. έκδ. *Perpetrators-Victims-Bystanders*, 1992), σ. 14.

20. Ian Kershaw, *Χίτλερ 1936-45. ό.π.*, σ. 215-258.

μαίνει ότι εξαντλεί ερμηνευτικά το ζήτημα του φασισμού ή των φασισμών. Ο Pier Giorgio Zunino έγραφε το 1985 (*L'ideologia del fascismo*) ότι η ιδεολογία συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στη διοχέτευση του φασισμού στην κοινωνία. Πρόκειται για την τάση εκείνη, στη σύγχρονη ιστοριογραφία του φασισμού, που αρνείται να αναγάγει το ζήτημα της ιδεολογίας τού φασισμού σε μια υπόθεση εξαπάτησης και οπορτουνισμού, δηλαδή σαν το οπλισμένο χέρι της εθνικιστικής ιδεολογίας και το όργανο του μεγάλου κεφαλαίου, όπως περιγράφηκε κάτω από την επίδραση της αντιφασιστικής μαρξιστικής ιδεολογίας.²¹ Ήταν επίσης η θέση του Hermann Rauschning (*Die Revolution des Nihilismus. Kulisse und Wirklichkeit im 3. Reich*, 1937), που είχε επηρεάσει πολύ τους συγχρόνους και τους μεταγενέστερους, για το ότι ο Χίτλερ δεν είχε προσωπικές ιδέες και ότι ο μόνος στόχος του ήταν να κυριαρχήσει, ενώ ακόμη και ο αντισημιτισμός του ήταν τακτικισμός. Παρά τις αντιφάσεις που μπορεί να επισημάνει κανείς στις πρώτες βιογραφίες περί της έλλειψης ιδεών, η βρετανική ιστοριογραφία επισημαίνει για πρώτη φορά την ύπαρξη συγκεκριμένων στόχων που υπηρέτησε ο Χίτλερ (Bullock 1952, H. R. Trevor-Roper 1947).²² Ο Ernst Nolte υπήρξε ο πρώτος που μίλησε για συνέπεια και λογική στην ιδεολογική κατασκευή του Χίτλερ (1963), ενώ η θέση του Eberhard Jäckel ήταν ότι ο Χίτλερ είχε ιδεολογία, όσο μηδενιστική και πρωτόγονη κι αν ήταν.²³ Στην Ιταλία αναπτύχθηκε η νέα ιστοριογραφία του φασισμού, τη δεκαετία του 1960, χάρη κυρίως στην έρευνα του Renzo De Felice. Πρόσφατα, ο Emilio Gentile υποστήριξε ότι ο φασισμός δεν υπήρξε η δημιουργία τού Μουσολίνι, αλλά η έκφραση ιδεών, αξιών, μύθων και προγραμμάτων ενός μαζικού κινήματος, που βγήκε από τον Πρώτο πόλεμο και την αντισοσιαλιστική αντίδραση των μεσαίων τάξεων. Το κίνημα αυτό βρή-

21. Emilio Gentile, *Qu'est-ce que le fascisme? Histoire et interprétation* (μτφρ. Pierre-Emmanuel Dauzat), Gallimard, Παρίσι 2004, σ. 401-412 (ιταλ. έκδοση 2002).

22. Jäckel, *ό.π.*, σ. 11-14, 19, 29-30.

23. Στο ίδιο, σ. 24-28. Βλ. επίσης Pierre Ayçoberry, *La question nazie. Les interprétations du national-socialisme 1922-1975*, Éd. du Seuil, Παρίσι 1979, σ. 61-66, 72-73, 246-248.

κε την αυτονομία του ως νέα πολιτική δύναμη και όρισε ως στόχο του να προασπίσει την οικονομική τάξη και την κοινωνική κατάσταση που στηρίχθηκε στην ιδιοκτησία, αλλά και να πραγματοποιήσει μια πολιτική και πολιτισμική επανάσταση. Θεωρεί σαθρό το επιχείρημα περί δημαγωγίας και δόλου, αντιτείνοντας ότι οι φασίστες δεν ισχυρίστηκαν ποτέ ότι στόχευαν στη χειραφέτηση του ανθρώπου, στη διάδοση της ελευθερίας και του λόγου, αλλά ότι στην πολιτική κυριαρχούσε η δύναμη και η συναίνεση που οικοδομείται στον μύθο και την πίστη, όχι μέσω έλλογων επιχειρημάτων, αλλά μέσω της έκκλησης στο ά-λογο, την αγιοποίηση της πολιτικής. Το ήθος του φασίστα απαιτούσε τη θυσία, την αυστηρότητα, την αφοσίωση στο κράτος, την πειθαρχία, την πίστη.²⁴

Αν η λέξη Άουσβιτς ενέχει στη μετά τον Δεύτερο πόλεμο εποχή θέση συμβόλου ενός α-διανόητου εγκλήματος που διαπράχθηκε σε βάρος των Εβραίων της Ευρώπης, σημειώνει κάπου ο Hans Mommsen, άλλο τόσο αναπαριστά και την «καταστροφή της πολιτικής» που επήλθε υπό την εξουσία των ναζί. Παρότι δεν θα συμφωνούσαν όλοι ως προς αυτό, την καταστροφή της πολιτικής, για όσους όμως σκέπτονταν με όρους πολιτικής που είχαν την καταγωγή τους στην κλασική πολιτική σκέψη, όπως, φερ' ειπείν, η Άρεντ, ετίθετο το δίλημμα αν τα εγκλήματα των ναζί διαπράχθηκαν προς χάριν της ιδεολογίας τους ή αν επρόκειτο για έναν αληθή φανατισμό, που καθιστούσε τα στρατόπεδα το μέσο κι όχι τον στόχο.²⁵ Το γεγονός έθεσε, συνεπώς, σε δοκιμασία τις παραδοσιακές κατηγορίες με βάση τις οποίες το εννοιολογούμε και το αναπαριστούμε. Οι έννοιες και οι κατηγορίες με τις οποίες αντιλαμβανόμασταν την πραγματικότητα αναθεωρήθηκαν ή ετέθησαν σε αχρησία και κατασκευάστηκαν άλλες, ενώ εγκαινιάστηκαν καινούργιες αφηγήσεις και νέοι τρόποι παράστασης του γεγονότος. Τούτο εκφράστηκε ποικιλότροπα, με τη

24. Gentile, *ό.π.*, σ. 405-408, 454-455.

25. Βλ. σχετικά, Margaret Canovan, «Hannah Arendt on Ideology in Totalitarianism», στο Noel O'Sullivan (επιμ.), *The Structure of Modern Ideology. Critical Perspectives on Social and Political Theory*, Edward Elgar, Aldershot 1989, σ. 151-171 και ειδ. 152-153.

γνωστή ρήση του Αντόρνο σχετικά με την ποίηση μετά το Άουσβιτς, με εκείνη του George Steiner ότι ο κόσμος μετά το Άουσβιτς κατοικεί εκτός λόγου, νοουμένου ως *discours* και *raison*, ή, τέλος, με την έκφραση του Saul Friedlander «το γεγονός στα όρια του γεγονότος» (*an event at the limits*), η οποία σηματοδοτεί την εξάντληση των τύπων παράστασης του ναζισμού και των εγκλημάτων του που είναι διαθέσιμοι στην κουλτούρα μας.²⁶

Οι αλλαγές στην εννοιολόγηση είναι εμφανείς στη χρήση νέων κατηγοριών, όπως είναι η *μοναδικότητα* του εγκλήματος, το *άρρητο* και μη *αναπαραστήσιμο*, το μη δεκτικό δικαιολόγησης, αυτό που δεν μπορεί να συγχωρηθεί (*l'injustifiable*, Jean Nabert), το *απαράγραπτο* (*l'imprescriptible*, Vladimir Jankélévitch), η *κοινοτοπία του κακού* (*banalité du mal*), η *μαζική θηριωδία* (Mark Osiel). Επίσης, είναι εμφανείς στον ολοκληρωτισμό, ως έννοιας με συγκριτική προοπτική, που περιγράφει το ολοκληρωτικό κράτος ως μορφή εξουσίας νέας και μη ταξινομήσιμης εντός των τυπολογιών της κλασικής πολιτικής σκέψης, το ίδιο όπως και στον ολοκληρωτισμό, ως άρνησης της πολιτικής υπευθυνότητας, ως ιδεολογικής *λογικότητας* και *τρόμου*, όπως περιγράφεται στο έργο της Άρεντ. Στο βιβλίο της, *The Origins of Totalitarianism* (1951), εξηγούσε ότι τα μονοκομματικά συστήματα, κάθε φορά που έγιναν πραγματικά ολοκληρωτικά, δρούσαν σύμφωνα με ένα σύστημα αξιών τόσο ριζικά διαφορετικό από τα ήδη υπάρχοντα, ώστε καμία από τις κατηγορίες που ήταν έως τη στιγμή εκείνη σε χρήση, τις παραδόσεις της δικαιοσύνης, της ηθικής ή της κοινής λογικής δεν μας βοηθάνε να εκφέρουμε κρίσεις. Παράδειγμα, τέλος, της εννοιολόγησης *ex post facto* αποτελεί, σύμφωνα με τον Frank Trommler, η ευρεία χρήση που έγινε από τη διανοητική αριστερά, στη μεταπολεμική Δυτική Γερμανία, του σαρτρικού ορισμού της *αντί-*

26. Ο τόμος *Probing the Limits of Representation. Nazism and the «Final Solution»*, που εκδόθηκε το 1992, με επιμέλεια του Saul Friedlander, ήταν το επιστέγασμα του συνεδρίου που έγινε στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, τον Απρίλιο του 1990. Η υπόθεση που προσέδιδε τον χαρακτήρα σε αυτή την προσπάθεια ήταν ότι το υπό εξέταση γεγονός απαιτούσε μια συνολική προσέγγιση και έναν στοχασμό σχετικά με τις δυσκολίες που προκύπτουν από την παράστασή του.

στασης, στον πυρήνα του οποίου βρισκόταν η αντιπαράθεση του εαυτού προς τον θάνατο και τη λήθη. Στη χώρα αυτή, η αγωνία και η απογοήτευση ορισμένου κύκλου έναντι μιας θεωρούμενης ως ηθικά χρεοκοπημένης χώρας εκδηλώθηκε σαν καθυστερημένη αντίσταση στον Εθνικο-σοσιαλισμό.²⁷

Στο Λουσβίτς –που συμβολοποιήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν η γενοκτονία²⁸ των Εβραίων της Ευρώπης αναδείχθηκε ως το κατεξοχήν ζήτημα της ιστοριογραφικής έρευνας—²⁹ αναφέρεται και ο Jean-François Lyotard, για να δείξει την αδυναμία άρθρωσης ενός μοναδικού και ενιαίου λόγου για την Ιστορία και την πολιτική. Την ακαθοριστία και ανεπάρκεια μπροστά στο Λουσβίτς την εκφράζει χρησιμοποιώντας τη μεταφορά ενός σεισμού τόσο ισχυρού, ώστε να καταστρέφει όλα τα όργανα μέτρησης.³⁰ Το πρόβλημα της φύσης της ιστορικής αλήθειας και η ιστοριοποίηση του ναζισμού ετέθησαν κατά την αντιπαράθεση των σχετικιστικών απόψεων με τις «παραδοσιακές», όπως ήταν εκείνη του Hayden White με του Carlo Cinzburg, το 1989. Σύμφωνα με τον White, δεν υπάρχει κανένα αντικειμενικό εξωτερικό κριτήριο που να καθιερώνει μια ερμηνεία ως περισσότερο αληθή από την άλλη. Για άλλους όμως, η ακριβής περιγραφή της εκτύλιξης των γεγονότων φέρει τη δική της ερμηνεία, τη δική της αλήθεια. Μια τέτοια σημασία έχουν, σύμφωνα

27. Frank Trommler, «Between Normality and Resistance: Catastrophic Gradualism in Nazi Germany», *Journal of Modern History*, αρ. 64, παράρτημα (Δεκέμβριος 1992), σ. 81-101 και ειδ. 98-101.

28. Σχετικά με τη χρήση των όρων, καταστροφή, γενοκτονία, Ολοκαύτωμα και Shoah, βλ. François Bédarida, «Shoah: la singularité du mal», *L'Histoire*, αρ. 220, Απρίλιος 1998, σ. 62-68.

29. Για τα καιρία ζητήματα της συνείδησης του Ολοκαυτώματος στις ΗΠΑ, όπου από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 άρχισε να αποκτάει κεντρική σημασία στον προσδιορισμό της εβραϊκής ταυτότητας, την κουλτούρα θύματος που καλλιεργήθηκε και άλλες διαστάσεις του προβλήματος, βλ. το πολυσηζητημένο και αμφιλεγόμενο βιβλίο του Peter Novick, *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*, Bloomsbury, Λονδίνο 2001 (α' έκδ. 1999), σ. 206, 209-211 και passim.

30. Saul Friedlander, «Introduction», στο S. Friedlander (επιμ.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the «Final Solution»*, Harvard University Press 1996, σ. 1-21, ειδ. σ. 5.

με τον Friedlander, τα εμπειρικά δεδομένα που παρουσιάζει ο Christopher Browning, για να δείξει τη μετάβαση από τη φυσιολογική συμπεριφορά ενός συνηθισμένου αστυνομικού σχηματισμού σε όργανο μαζικής εξόντωσης.³¹

Τέλος, ο Paul Ricœur είναι πειστικός όταν ισχυρίζεται ότι η θέση του ιστορικού μπροστά στο μη αποδεκτό (*l'inacceptable*) και το εξαιρετικό (*l'extraordinaire*) είναι δύσκολη, γιατί αυτό δεν μπορεί να αναλυθεί με τα συνηθισμένα μέσα της ιστορικής κατανόησης. Ο ιστορικός βρίσκεται εξάλλου μπροστά στο γεγονός της δοκιμασίας των επιστημολογικών και δεοντολογικών κανόνων στους οποίους υποτάσσεται το επάγγελμά του. Κι αυτό συμβαίνει κυρίως λόγω των ιδιαίτερων εξαναγκασμών που του ασκούνται, εξαιτίας της ηθικής καταδίκης των εξαιρετικά βίαιων πράξεων. Η ιστορική κατανόηση απαιτεί όμως τη χρήση των κατηγοριών της μοναδικότητας –η οποία αποτελούσε και το διακύβευμα στη διαμάχη των Γερμανών ιστορικών το 1986– με άλλα, μη ηθικά κριτήρια. Ο Ricœur έδειξε ότι η μοναδικότητα η οποία ισοδυναμεί με τη μη συγκρισιμότητα δεν προκύπτει παρά ως αποτέλεσμα του συσχετισμού των συγκρίσιμων μεγεθών. Πρόκειται για τον σχεσιακό χαρακτήρα του μοναδικού. Αν η αφήγηση του γεγονότος το μοναδικοποιεί λόγω της πλοκής, η εξήγηση τείνει να συντονίζει το μη επαναλαμβανόμενο γεγονός με τις συγκυρίες και τις δομές που θέτουν στη σειρά επαναλαμβανόμενα συστήματα. Η μοναδικότητα αναδεικνύεται μέσα από το αιτιακό και λειτουργικό περιβάλλον στο οποίο τοποθετείται. Τούτο συμβαίνει με τη συζήτηση γύρω από τη Shoah, που αντιπαραθέτει την προθεσιακή σχολή, για την οποία μετρούν περισσότερο οι πράξεις της διευθύνουσας ομάδας, ιδιαίτερα οι αποφάσεις σχετικά με την «τελική λύση», προς τη λειτουργιστική, που αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στις ανώνυμες δυνάμεις, στους θεσμούς και τη συμπεριφορά των ομάδων και των πληθυσμών.³²

31. Βλ. σχετικά, Christopher Browning, «German Memory, Judicial Interrogation, and Historical Reconstruction: Writing Perpetrator History from Postwar Testimony», *ό.π.*, σ. 22-36.

32. Paul Ricœur, «Devant l'inacceptable: le juge, l'historien, l'écrivain», *Philosophie*, αρ. 67, Σεπτέμβριος 2000, αριθ. «La philosophie devant la Shoah», σ. 3-18 και ειδ. 7-11.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σ.102 Νύχτα των μεγάλων μαχαιριών αντί Νύχτα των κρυστάλλων

σ.107 Νύχτα των κρυστάλλων αντί Νύχτα των μεγάλων μαχαιριών